

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EMEKLİLİK VE BUNA İLİŞKİN İLK DÜZENLEMELER

Abdullah MARTAL

Türkiye’de çalışma ilişkileri konusuyla ilgilenenlerde, genellikle ,1908 öncesine ait yeterli bilgi olmadığı, dolayısıyla Osmanlılarda bir sosyal politikadan söz edilemeyeceği yolunda yaygın bir görüş vardır. Bu, bilginin kıt olduğu durumlarda kolayca yargıya varmanın tipik bir örneğidir. Oysa, çeşitli arşiv belgeleri Osmanlı yönetiminin özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında, kamu kesiminde çalışanların sosyal güvenlikleriyle ilgili birçok yasa ve yönetmelik çıkardığını, bu konuda çeşitli düzenlemeler yaptığını yansıtmaktadır. Çok yönlü bir değişimin yaşandığı 19. Yüzyıl, aynı zamanda, devletin çalışanlara bakış açısında “lütuf ve inayet” anlayışından “hizmet hakkı” anlayışına uzanan bir evrim sürecidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda, herhangi bir biçimde devlet hizmetinde bulunanlardan, yaşlılık, sakatlık gibi nedenlerle hizmetten ayrılanlara, “tekaüdiyye”, “arpalık”, “oturak ulufesi” gibi adlar altında, geçimlerine yetecek bir miktar maaş veya tayinat bağlanırdı. Yakın tarihlere kadar kullanılan “tekaüd”, “mütekaid” gibi terimler emeklilik ve emekli kavramlarını ifade ediyordu. “Mütekaidin”, memuriyet ve hizmetten çekilenler yani emekliler için kullanılan bir terimdi.

16.yüzyıla ilişkin bazı kayıtlarda “tekaüd”, “mütekaid” gibi terimlere rastlanmaktadır. Örneğin, Mısır Beylerbeyi ve Defterdarına yazılan 1565 tarihli bir belgede, tekaüd maaşı alan sadât, suleha ve diğer bazı kimselerin ellerinde arzlar ile İstanbul’a geldikleri, merkezdeki defterlerde onların bu durumlarını belirten kayıtlara rastlanmadığı ve bu gibi kişilerin Mısır’da bulunan defterlerinin bir suretinin İstanbul’a istenildiği anlatılmaktadır¹.

Osmanlılarda devlet tarafından, askerî ve ilmiye sınıfindan üst rütbeli kişilere, görev zamanı maaşlarına ek olarak, görev ayrılışında ise geçimlerini sağlamaları amacıyla tekaüd veya mazuliyet maaşı karşılığı bir yerin geliri tahsis edilir ve buna “arpalık” denirdi. Arpalığın ne zaman ortaya çıktığına ve kimlere verildiğine ilişkin açık bir kayıt bulunmamakla birlikte, 16. Yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere 17. Yüzyılda sıkça gözlendiği, vüzera, ümera, saray hizmetlileri, müderris, kadiasker gibi askerî ve ilmiye ricaline verildiği anlaşılmaktadır².

¹ Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defteri* 5, 22 R 973.

² T.Gökbilgin, “Arpalık”, *İslam Ansiklopedisi*, C.1, ss.592-595.

Arpalık, 18. Yüzyılda usul ve yasalara aykırı bir biçimde dağıtılmasının yaygınlaşması ve çeşitli yolsuzluklara konu olması nedeniyle günümüze kadar ulaşan bir yergi terimi haline geldi. Bu nedenle, önceleri merkez ve taşrada bulunan yönetici ve memurlara maaş verilerek, Tanzimat'tan sonra ise, ilmiye sınıfı da aylığa bağlanarak arpalık usulü tamamen kaldırıldı³.

“Tekäüdiyye”, yaşlılık, malüllük gibi nedenlerle devlet hizmetinden ayrılan yönetici ve memurlara devletçe bağlanan maaş anlamına geliyordu. Saraydan tekaüde ayrılanlar, İstanbul civarında ya da çoğunlukla Bursa, Gelibolu, Tekirdağ gibi yerlerde ikamete mecbur edilir ve “Tekäüd Ulufesi” adıyla, gümrüklerden rütbelerine uygun bir maaş bağlanırdı⁴. Kapıkulu ocaklarından ihtiyarlık ya da sakatlık gibi nedenlerle ayrılanlara da “tekaüdiyye” verilirdi.

“Oturak Ulufesi”, tekaüd olan yeniçeriler ve sonradan “sehm” (pay) kağıtları satın alarak hizmet görmeden ulufe alanlar için kullanılan bir terimdi. Zamanla ulufelerde birçok yolsuzluk olayları olmuş ve 1740-41 tarihlerinde ocağın düzenini bozan, ulufelerin satılması durumu ortaya çıkmıştı. Böylece “oturak ulufesi” ulufe kağıdı satın alarak askerlik yapmadan, oturduğu yerden aylık alanlar için kullanılan bir yergi terimi haline gelmişti⁵.

Klasik dönemde Osmanlılarda bürokratik işler, çeşitli kalem odalarında çalışan ve sayıları pek fazla olmayan *kalemiyye* sınıfı tarafından yürütülüyordu. 18. Yüzyılın sonlarında sayıları 1000-1500 civarına ulaşan bu sınıf, 1830'lardan

sonra hacim ve güç olarak giderek genişleyerek, *mülkiye* denilen bir sivil bürokrasiyi oluşturdu. Osmanlı bürokrasisine ilişkin araştırmalarıyla tanınan C.V.Findley'in verilerine göre, II.Abdülhamit döneminde bu sınıfın sayısı 50.000-100.000 civarına ulaşmıştı⁶.

1838'de, II.Mahmut'un merkeziyetçi reformlarının bir parçası olarak ve gelir-giderlerin merkezileştirilmesi amacıyla bütün memurlara maaş verilmesi kararlaştırıldı. Böylece, tevcihat-tahsisat sisteminden düzenli maaş sistemine geçiliyor ve alışkanlık haline gelen harç tahsili yoluyla rüşvet alınması yasaklanıyordu⁷. Maaş sistemi, başlangıçta Osmanlı memurlarının geleneksel gelir kaynaklarına ekmişçesine algılandığı gibi, ödeme güçlükleri nedeniyle de tam olarak uygulanamadı. İdarî yapılar genişlemeye devam ederken, hem iltizam sistemi, hem de çoğu kez karşılanamayan maaş sistemi bir arada varlığını sürdürdü⁸.

Bununla birlikte, Tanzimat döneminde malî sistemde köklü değişiklikler gerçekleştirildi. Tüm malî işlerin sorumluluğunu üstlenen bir “Maliye Nezareti”nin kurulması, 1840'da “Hazine-i Amire”, “Mansure” ve “Redif” hazinelerinin kaldırılarak, devletin bütün gelir ve giderlerini yöneten bir “Maliye Hazinesi”nin oluşturulması, bu konuda atılmış önemli adımlardı⁹. Ancak, 1838'de önce İngiltere ve izleyen tarihlerde diğer Avrupalı devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarının olumsuz etkileri, 1840'da ilk kez basılan kağıt para (*kaime*)nın kabul görmemesi, Mısır

³ Y.Halaçoğlu, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995, s.181.

⁴ M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarihî Teşkilatı ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, s.441.

⁵ Pakalın, a.g.e., C.2, s.743.

⁶ C.V.Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, (Çev. L.Boyacı-İ.Akyol), İstanbul 1994, s.57.

⁷ Findley, a.g.e., s.123.

⁸ Findley, a.g.e., s.156.

⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. T.Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, Ankara 1989.

Meselesi'nin çözümünden Kırım Savaşı'na kadar uzanan süreçte yaşanan ve büyük harcamaların gerçekleştiği sanayileşme çabaları gibi nedenler, malî sorunların giderek büyümesine yol açtı. Bunun sonucu, 1854'de ilk dış borçlanmayı, borç faizleri artan borçlanmayı, artan borçlanma iflası, iflas ise yabancı malî denetimini yani *Düyun-u Umumiyye* (1881)'yi getirdi.

II.Mahmut'un reformlarıyla başlayan ve Tanzimat'la devam eden kurumlaşma, çok sayıda nitelikli eleman gerektirmekle birlikte, *Mekteb-i Mülkiyye* ancak 1858'de kurulabilmişti. Enver Ziya Karal, Abdülaziz devrinin ilk yıllarında memurluğun henüz bir meslek haline getirilemediğini, memurların rastgele seçildiğini, tayinlerde hatır-gönül, rüşvet ve iltimasın büyük rol oynadığını, memuriyet görev, yetki ve sorumluluklarının belirsiz olduğunu dile getirerek, "*Bu sebeble hukuki ve adli teminatları da yoktu. Birçoklarına da maaş verilememekte idi. Harçlardan ve daha başka gelirlerden aldıkları hisselerle geçimlerini sağlamak zorunda idiler.*"¹⁰ sözleriyle, bu durumun türlü yolsuzluklara yol açtığını belirtir. 1869'da yayımlanan "*Daire-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*" ile, mülkiye memurlarının validen en alt birim olan muhtara kadar görev, yetki ve sorumlulukları belirlendiği gibi, devletin memurluğu bir meslek olarak algılanması belgelenmiş oldu¹¹. Böylece, kamu görevlilerinin hizmetleri, maaş ve harcırahları, emekli dul ve yetim aylıkları gibi konular gündeme gelmeye ve bunlara ilişkin düzenlemeler yapılmaya başlandı.

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlılarda erken tarihlerden itibaren, emeklilikle ilgili çeşitli uygulamalar göze çarpar. Bu konuda,

¹⁰ E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, 4.bs. Ankara 1988, s.159.

¹¹ Karal, a.g.e., ss.160-161.

maliye defterlerindeki kayıtlar oldukça önemlidir. Devletin gelir ve giderlerini yansıtan bu defterlerden, emekli maaşlarına ilişkin olan ulaşabildiğim en eski tarihli, 1726/1727 yıllarını kapsayan "*mütekaidin*" defteridir. 24 varak olan bu defterde, malikane suretiyle Elhac Osman Ağa ve Süleyman Ağa'nın uhdelelerinde bulunan İstanbul Yedikule sakatat mukataası malından yevmiye alan, kaptan, kapı ağası, reis, teberdar, cebeci, terzi, silahdar vs. mütekaidlerinin isimleri, memleketleri vazife ve yevmiye miktarları belirtilmektedir¹².

1831-1847 yıllarına ait "*mütekaidin maaş defteri*"nde, Birinci Alay subay ve erlerinden tekaüde sevkedilenlerin isimleri ve bağlanan maaş miktarları yer almaktadır¹³.

1845-1846 yıllarını kapsayan "*eytam ve erami*" defteri 720 varaktır. Devlet kapısında hizmet eden memurların geride bıraktıkları dul ve yetimlere bağlanan maaşları göstermekte, 1842'den itibaren taksitlendirilerek yapılan ödemelerin miktar ve tarihlerini içermektedir¹⁴.

1838-1887 yıllarına ilişkin "*maliyenin maaşat kayıt defteri*", Maliye Nezareti'nin çeşitli kalemlerinde çalışan kadrolu personelin ve bunlardan emekliye ayrılanların isimlerini ve maaşlarını gösterdiği gibi, ölen veya emekliye ayrılanların maaşlarından %5'nin hazineye aktarıldığını yansıtmaktadır¹⁵.

1863-1875 yıllarını kapsayan "*mütekaidin ile eytam ve eraminin maaş defteri*", 490 varak olup, mülkiye, askeriye ve ilmiye sınıflarına mensup emekli,dul ve yetimlerin isimlerini, bağlanan maaş miktarlarını ve bağlanış tarihlerini içermektedir¹⁶.

¹² *Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi*, 4218 (Bundan sonra BA. MAD.).

¹³ BA. MAD. 12917.

¹⁴ BA. MAD. 5251.

¹⁵ BA. MAD. 8094.

¹⁶ BA. MAD. 9310.

1865-1867 yıllarına ait defterlerde, “*Meclis-i Umur-u Nafia*”, “*Meclis-i Muhasebe-i Maliye*” başkan ve üyelerinin, “*Istabl-ı Amire*” hademelerinin, saray hizmetlilerinin ve hazineden maaş alan çeşitli daire ve kurum çalışanlarının, emekli maaşları ve ölümleri halinde dul ve yetimlerine bağlanan maaşlar gösterilmektedir¹⁷.

1865-1866 yıllarına ait defterde, yoksul ailelere “*muhtacin*” tertibinden verilen maaşlar, çeşitli meslek ve sanat mensublarına yaşlılık, azl, ölüm gibi nedenlerle bağlanan maaşlar yer almaktadır¹⁸.

Görüldüğü gibi, maliye defterlerinde emeklilik konusunda oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. 19. Yüzyılın ortalarına ilişkin diğer bazı belgeler de, devlet hizmetinde bulunanların ne suretle emekli olduklarını veya ölümleri halinde ailelerine nasıl maaş bağlandığını ilginç örneklerle yansıtmaktadır. Bu tür belgelerden, hizmetten ayrılanlara “*niyaz ve istidaları*” üzerine bir miktar maaş veya et ve ekmek tayinatı “*lütuf ve ihsan eylenildiği*” veya “*sadaka buyurulduğu*”, ölenin maaşının “*mahlul*” olduğu ve ancak ailesinin istidası olursa bir miktar maaş bağlandığı, erkek yetimlerin 20 yaşına kadar, dulların ve kız yetimlerin evlenmelerine kadar aylığa hak kazandıkları gibi konularda bilgi sahibi olunabilmektedir.

Örneğin, 1847 tarihli bir belgeye göre, emekli olan Ferik İbrahim Paşa maaşı yetmediği için “*bir mikdar et ve ekmek tayinatı tahsis ve ihsan buyurulmasını dahi niyaz ve istida etmiş*” ve “*yevmiyye sekiz kıyye nan-ı aziz ve dört kıyye guşt tahsisi*” uygun görülmüştü¹⁹. Aynı belgeden, Topçubaşı Hacı Mustafa Ağa'ya da günde 12 okka ekmek ve 3 okka et

tayinatının, usule aykırı olduğu belirtilmekle birlikte emekdarlığı göz önüne alınarak onaylandığı anlaşılmaktadır.

Aynı yıla ait bir başka belgeye göre, Bahriye eski mektubçularından Said Kemal Efendi'nin ölümü üzerine, iki kızına evlenmelerinde kesilmek şartıyla “*Tersane-i Amire Hazinesinden*” 150'şer kuruş maaş bağlanmış, ancak kızların evlenme yaşları yaklaştığından ve başka geçim kaynakları olmadığından “*çocuklarının duçar-ı zaruret*” olmamaları için anılan maaşların ömür boyu (*kayd-ı hayat şartına tahvilen*) verilmesi uygun görülmüştü²⁰.

1850 yılına ait bir belgeden anlaşıldığına göre, Maliye nazırının tavrıyla, “*Tersane-i Amire mütekaidlerinden*” Emin kaptanın ölümüyle münhal bulunan 203.5 kuruş maaşından 200 kuruşunun “*Meclis-i Bahriye ketebesinden İzzet Efendiye müceddeden tahsis ve itası*”, 3.5 kuruşunun hazineye kalması; “*Tersane-i Amire mütekaidlerinden*” Hemşinli Osman kaptanın ölümüyle mahlul olan 203.5 krş. Maaşından 200 kuruşun Bahriye Muhasebesi ketebesinden İbrahim Efendinin 700 kuruş olan maaşına zam yapılarak 900 kuruşa çıkarılması, küsur 3.5 kuruşun hazineye kalması; Bab-ı Âlî kaftancısı Hacı İsmail Ağanın ölümüyle boşalan 140 kuruş maaşı ve 50 kuruş tayinat bedelinin ölenin yetimleri Said ve Nebiye'ye eşit olarak paylaşılması isteniyordu²¹.

1851 tarihli bir belgeye göre, Humbarahane fişenhanesinde müstahdem iken yaralanan ve 150 kuruş maaşla emekliye ayrılan Loyba adlı bir gayr-i müslimin ölümü üzerine, karısı ve iki kızı “*duçar-ı zaruret ve sefalet olduklarından*”, anılan maaşın kendilerine

¹⁷ BA. MAD. 9327 ve 9372.

¹⁸ BA. MAD. 9374.

¹⁹ BA. İrade-Dahiliye, 7308, 4 R 1263.

²⁰ BA, İrade-Dahiliye, 7528, 26 Ca 1263.

²¹ BA İrade-Dahiliye., 11971, 20 S 66.

verilmesini “*ba-arzuhal istida*” ettiklerinden ve “*mektubi-i senaveri ser-halifesi*” merhum Hamamizade Emin Efendinin kızı Gülsüm hanım “*bi-vaye*” olduğundan barınacak bir hane ve bir miktar maaş bağlanmasını istemişti. Bunun üzerine, Loyba’nın maaşından 100 kuruşun karısı ve kızlarına, 50 kuruşun da Gülsüm hanıma “*sadaka-i şahane olmak üzere tahsis ve ihsan buyurulması*” uygun görülmüştü²².

1853’de Anadolu ve Rumeli’de bulunan tımarlı sipahi mütekaidlerinin Anadolu ve Rumeli’deki “*ordu-yu hümayunlarda*” toplanmaları ve istihdam edilmeleri emredildi²³. Bu karar, emeklilik ve hizmetten çekilme kavramlarının nasıl algılandığını da yansıtmaktadır. 1864 tarihine ait çok sayıda irade, “*Asakir-i Şahane zabitan ve neferatından alil ve emekdar olanların tekaüdlüklerine*” ve bunların dul ve yetimlerine maaş bağlanmasıyla ilgilidir. Anılan dönemde, emeklilikle ilgili çeşitli yasal düzenlemeler de gündeme getirilmeye başlandı.

Bu tür düzenlemelerde, diğer modernleşme çabalarında olduğu gibi yine, ordunun öncü bir rol oynadığı gözlenmektedir. 1866’da kurulan “*Askerî Tekaüd Sandığı*”, askerî sınıfın emekliliğini düzenleyen ve üyelerinin geleceğini güvenceye almaya çalışan ilk örneklerden biriydi²⁴. 25 Kasım 1869’da, emekli deniz subaylarının yetimlerine bağlanacak maaşlara ilişkin bir nizamname yayımlandı. “*Ümera ve zabitan-ı bahriyyenin eytamına tahsis kılınacak maaşlara ve buna karşılık tutulacak mebaliğin idare-i mahsusasına dair nizamnamedir*” başlıklı bu düzenleme, 18

maddeden oluşuyordu²⁵. İlk 7 maddede maaşların hangi hallerde ve ne miktarda bağlanacağı yer alıyor, diğer maddelerde ise bu maaşların ne şekilde karşılanacağı belirtiliyordu.

Bunu izleyen tarihlerde, ilmiye sınıfı, işçi sınıfı ve sivil bürokrasi mensublarının sosyal güvenliklerine yönelik düzenlemeler yapıldı. 1874’te, “*İnfak-ı Muhtacin-i Eytam ve Eramil-i İlmiyye Nizamnamesi*” yayımlandı²⁶. 15 maddeden oluşan bu düzenlemenin bazı maddeleri şunlardı :

1. Madde-“İdare-i emval-i eytam meclisi”nde bir sandık kurulmuştur,

2. Madde- sandık sermayesi, ilmiye sınıfı mensublarına ilk kez veya zamlı şekilde verilecek her tür maaşdan birer aylık kesilerek oluşacaktır,

9.Madde- Sandıktan yalnızca, ölen ilmiye mensublarının dul ve yetimlerine maaş bağlanabilir, başka hiç kimseye bağlanamaz ,

10.Madde- Maaşlar, yetim 20 yaşına gelene kadar ve yetime bir ere varana değin verilir. Ancak, iki gözü kör veya kötürüm olmak gibi işten aciz olanlara anılan sandık meclisinin onayıyla ömür boyu aylık bağlanır.

11.Madde- Ölenin yetimi yoksa,dul olan eş veya annelerine evlenmelerinde kesilmek şartıyla maaş bağlanır. Çocuğuna maaş bağlanan dullara aylık verilmez.

8 Nisan 1875’te, “*Tersane-i Amire’de müstahdem amele-i daimenin mütekaidini ile bunların eytam ve eramiline tahsis olunacak maaşat hakkında nizamnamedir*” başlığını taşıyan bir yönerge yayımlandı²⁷. Bu aynı zamanda, incelenebilen arşiv kaynaklarına göre,Osmanlı İmparatorluğu’nda işçilerin

²² BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ*, 6037, 3 B 67.

²³ BA, *İrade-Dahiliye*,17739, 2 S 70.

²⁴ C.Talas, *Toplumsal Ekonomi*, 7.bs. Ankara 1997, s.457 ; A.Makal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri*, Ankara 1997, s. 215.

²⁵ *Düstur*, Tertib-i evvel, C.2, ss.786-797.

²⁶ *Düstur*, Tertib-i Evvel, C.3, ss.552-554.

²⁷ BA, *İrade- Meclis-i Mahsus*, 2299.

sosyal haklarıyla ilgili ilk yasal düzenlemedir. Daha önce, Tanzimat sonrası sanayileşme çabalarında, özellikle *Hazine-i Hassa* defterlerinin yansıttığı, devlet fabrikalarının faaliyetleri, muhasebeleri, personel giderleri gibi konular yanında, *mütেকaidin* aylıklarını belirten kayıtlar da bulunmakla birlikte, bu tür düzenlemelere rastlanmamaktadır²⁸. *Tersane-i Amire* ile taşra tersanelerinde ve donanmayla ilgili diğer yerler de çalışan işçileri kapsayan anılan *nizamname* 4 bölümde toplanan 30 maddeden oluşuyordu. Birinci bölüm, "*Amele tekaüd sandığının suret-i teşkil ve idaresi*", ikinci bölüm, "*Mütেকaidine tahsis kılınacak kıdem maaşları*", üçüncü bölüm, "*Sakat olan amele-i daimeye tahsis olunacak tekaüd maaşları*", dördüncü bölüm, "*Amele-i daimenin eytam ve eramiline tahsis kılınacak maaşlar*" konusundan oluşuyordu. Birinci maddede, işçi ve emekli ücretlerinden %2 oranında yapılacak kesintilerin "*Amele Sandığı*" adıyla açılacak bir sandıkta toplanacağı ve bunların kullanılmasının "*Askerî Eytam Sandığı Nizamati*" hükümlerine göre olacağı belirtilmekteydi. 12.maddeye göre, sandıkta biriken paradan, isteyen işçiye %5 faizle, 1 yılda geri ödenmek, muteber kefil veya rehin göstermek şartıyla maaşı oranında borç verilebilecekti. 16.maddeye göre, işçinin emeklilik hakkını kazanması için 30 yıl çalışması ve her ay maaşından %2 kesilmesi gerekiyordu. 17.maddeye göre, 30 yıllık kıdem maaşıyla emekli olanlara, aylıklarının üçte biri oranında emekli maaşı bağlanacak ve hizmeti 30 yılı aşanlara her yıl için 2 kuruş zam verilecekti. 20.maddeye göre, kendi isteğiyle işten ayrılanlara, maaşlarından kesilen %2'ler geri verilmeyecekti. 22.maddeye göre, fabrika ve

diğer iş yerlerinde iş kazasına uğrayan işçi sakatlığının derecesine göre emekli edilecekti. 23.maddeye göre, 1. derece, yani, iki el veya iki ayak ya da bir el ve bir ayak kesilmiş, tümüyle iş yapamaz hale gelmiş vb. sakat kalarak başkasına muhtaç duruma düşmüş işçilere, aylıklarının dörtte üçü oranında emekli maaşı bağlanacaktı. 24. maddeye göre, 2.derecede, yani, tamamen başkasına muhtaç olmayacak derecede yaralanan veya sakat kalan işçiye, hizmeti 20 yıldan çoksa maaşının yarısı, az ise maaşının üçte biri oranında emekli maaşı bağlanacaktı. 27-30. maddeler, emekliliğe hak kazandıktan sonra ölen işçilerin geride bıraktıkları dul ve yetimlere bağlanacak maaşlarla ilgiliydi. Sınırlı bir kesimi kapsamakla ve günümüze kıyasla ağır şartlar taşımakla birlikte, görüldüğü gibi bu *nizamname* en azından emekli, sakat, dul ve yetimleri korumaya yönelik hükümler içeriyordu. Sakatlık ve yaşlılık sigortasının ilk kez Almanya'da 1891 yılında kurulduğu²⁹ göz önüne alınırsa, Osmanlılarda erken tarihlerde bu tür bir uygulamanın gerçekleşmesi anlamlıdır.

1876'da, "*Meclis-i Ticaret ve Ziraatın Vazائف-i Esasiyyesine Dair Kararnamedir*", başlığıyla anılan kurumun görevleri belirlendi³⁰. Bu kurumun, 13 maddelik sanayiye ilişkin görevlerinin 6. Maddesi, sanayi işçileri için "*iddihar sandıkları*" oluşturmakta. Aynı yıl, telgraf ve posta memur ve hizmetlilerinin emekliliklerine ilişkin bir düzenleme yapıldı. "*Telgraf ve posta memurin ve ketebe ve hademesinden tekaüde şayeste bulunanların derece-i istihaklarına ve bunların eytam ve eramilinin mertebe-i ihtiyaclarına göre tahsis kılınacak maaşlar ile buna karşılık tutulacak mebalığın idare-i*

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A.Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, İzmir 1999.

²⁹ Makal, ag.e., s.216.

³⁰ *Düster*, Tertib-i Evvel, C.3, ss.473-477.

mahsusasına ve bu babda lazım gelen muamelata dair nizamnamedir” başlığını taşıyan bu düzenleme, üç bölümde toplanan 27 maddeden oluşuyordu³¹. Nizamnamenin 2.maddesine göre, 25 yıl hizmeti olan, maaşının %50’si, 30 ve daha fazla yıl hizmeti olan, maaşının %75’i ile emekli olabilecek, bundan fazla maaşla tekaüd sandığından hiç bir şekilde emekli olunamayacaktı. Görüldüğü gibi, emeklilik konusunda kurumlar arasında farklı uygulamalar vardı.

1879’da, tersaneleri kapsayan emekli, dul ve yetim maaşlarının ödenebilmesi için, tersane çalışanlarının maaşlarından yapılan %2’lik kesintinin %5’e çıkarılması kararlaştırıldı³². 1880’li yıllarda çeşitli kamu kurumlarında kurulan tekaüd sandıklarının sayısı artmaya ve bunlar için bir genel sandık oluşturma gereği duyulmaya başlandı. 1881’de, ordu haricindeki devlet memurları için de bir tekaüd sandığı kuruldu³³. 1883’te, “*Umum Tekaiüd Sandığı*”ndan yararlanamayan eski memurlar ile bunların dul ve yetimlerine, “*mütেকaidin-i kadime maaşatı mahlulâtından tahsis edilecek maaşlar*” hakkında hazırlanan nizamname gereğince, sandıktan maaş bağlanması ve bunların durumunun sandık tarafından tutulacak bir defterle belirlenmesi kararlaştırıldı³⁴.

1885 tarihli belgelerden, tekaüd sandığının Osmanlı Bankası’na yatırılan sermayesinden hazinenin borç aldığı, bu nedenle sandık mevcudunun azaldığı, tekaüd sandığı sermayesini 5 yıldır %5 faizle işleten Osmanlı Bankasının faiz oranını düşürmek istediği, ancak bu isteğin reddedildiği anlaşıl-

maktadır³⁵.

1886’da, ordu mensublarının dul ve yetimleriyle, hizmet esnasında hastalanan veya sakat kalanlara verilen aylıkların yetersiz oluşu gündeme getirildi³⁶. Bu konuyla bağlantılı olarak, *Bahriye* ve *Tophane* tekaüd sandıklarının birleştirilerek, askerî sınıf için “*Umum Tekaiüd Sandığı*” adıyla yeni bir sandık kurulması kararlaştırıldı³⁷. Aynı yıl vilayetlere gönderilen bir genelgeyle, memur maaşlarından her ay %5 kesilerek, taşradaki emekli, dul ve yetimlerin de maaşa bağlanması sağlandı³⁸.

1889’da, resmî kurumlarda çeşitli isimler altında çalışan ve emeklilik hakkı bulunmayan hizmetlilerden *temettü* vergisi alınmaması istenildi³⁹.

Bunlardan başka, anılan süreçte emeklilikle ilgili daha birçok düzenleme gerçekleşti. Bu konuya ilişkin, özellikle *Meclis-i Vükela* kayıtlarında zengin bilgilere rastlanmaktadır. Türkiye’de çalışma ilişkileri tarihini inceleyenler, genellikle 1908 grevlerini ve işçi hareketlerini baz almakla birlikte, görüldüğü gibi, gelişmeler daha erken tarihlere uzanmaktadır. 1908 sonrası çalışma ilişkileri, nisbeten daha çok bilinmektedir. Ancak, bu süreçle ilgili, 30 Nisan 1910 tarihli “*Tersane-i Amire’ye mensub sınıf-ı amele ve sairinin tekaüdleri hakkında nizamname*” başlıklı düzenleme konusunda yeterince bilgi yoktur⁴⁰. 61 maddelik bu nizamnamede; işçi emekli sandıklarının kuruluş ve yönetimi, emeklilik şartları, emekli, dul ve yetimlere

³¹ *Düstur*, Tertib-i Evvel, C.3, ss.554-561.

³² *BA. İrade-Şura-yı Devlet*, 2649, 16 L 96.

³³ Makal, ag.c., s.215.

³⁴ *BA. Şura-yı Devlet*, 857/1, 25 Ca 1300.

³⁵ *BA. Meclis-i Vükela* 2, 6, 7.

³⁶ *BA. Meclis-i Vükela*, 8, s.22.

³⁷ *BA. Meclis-i Vükela*, 8, s.65.

³⁸ *BA. Meclis-i Vükela*, 15, s.7.

³⁹ *BA. Meclis-i Vükela*, 43, s.31.

⁴⁰ *Düstur*, Tertib-i sani, C.2, ss.211-227.

verilecek maaşlar, sandık sermayesi, bu sermayenin işletilmesi, sandıktan borçlanma usul ve şartları gibi konular yer almaktadır.

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışanların sosyal güvenlikleri konusunda, özellikle 19.yüzyılın son çeyreğinde, çeşitli düzenlemeler yapılmış, önemli adımlar atılmış,

ücret ve maaşlar düşük de olsa "lütuf ve sadaka" anlayışından, "çalışma hakkı"ya da "hizmet hakkı" anlayışına bir geçiş yaşanmıştır. Bu süreçte gerçekleşen, emekli, dul ve yetimleri güvenceye almaya yönelik uygulamalar, günümüze kadar uzayan gelişmelerin de temelini oluşturmuştur.

*

İrade, Meclis-i Mahsus, 2299

Atufetlü Efendim Hazretleri

Tersane-i Amire'de müstahdem amele-i daimeden emekdar ve alil ve ihtiyar bulunanların keyfiyyet-i tekaüdiyyesi hakkında henüz bir nizam-ı mahsus olmadığı ve eğerçi o makulelere hazine-i bahriyeden bir mikdar aylık verilmekte ise de bu suret açıktan masraf vukuunu istilzam ile beraber anların ahval-i müstakbele-i taayyüşiyesini temin idememekde olduğu cihetle ücretlerinden yüzde ikisinin bi-t-tevkif bir tekaüd sandığı teşkili lüzumu üzerine Bahriye Meclisi'nden kaleme alınan mazbata ile layihalar Şura-yı Devlet'e havale olunmuş idi . Ol babda Tanzimat Dairesi'nden tenmik ve heyek-i umumiyece tasdik edilen mazbata ve nizamname encümen-i meşveretde lede-l-kurra-i amele-i merkume diğerleri misillü muvakkaten istihdam olunmayub mütemadiyen işledilür bir sınıf-ı mahsus olmalarından ve mükellef oldukları hidemat-ı mütenevvia pek meşakkatli olmasından naşi oraya mensub sınıf-ı saire müteakidlerine müteallik maaşat için mevzu olan faideye tevfikeyen bunların ve terk idecekleri eramil ve eytamın dahi iaşesi merahim ve eşfak-ı şamile-tül-afak-ı hazret-i mülukaneye muvafık ve kendülerini ez dil ve can ifa-yı hidmete müşevvik ve saik olacağından esas madde muhtac-ı bahs görüldüğüne ve nizamname-i mezkurun mevadd-ı mündercesi yolunda olarak buna umum amelenin de müteşekkiren razı buldukları Bahriye Nezaret-i Celilesinin işarından anlaşıldığına mebni icra-yı mukteziyyatı tezekkür olunarak salif-ül-beyan mazbata ve nizamname ve nezaret-i müşarünileyha ile muhabereyi havi tezkere arz ve takdim kılınmış ise de emr ü ferman isabet-ünvan-ı cenab-ı padişahi her ne vechle müteallik ve şeref-sünuh buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği ifadesiyle tezkere-i senaveri terkim olundu efendim. Fi 4 Ca sene 92